

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Радомир Мокрик

ЧЕСЬКІ ІСТОРІЇ XX СТОЛІТТЯ

Бібліотека «Історичної правди»

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2024

УДК 94:323.1(437.3)"19"

М749

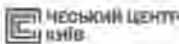
Мокрик Радомир.

М749 ЧЕСЬКІ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ / Передмова Б. Зілінського. —
К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. — 368 с., з іл.

ISBN 978-617-8262-31-0

«Чеські історії ХХ століття» – це результат багаторічного дослідження модерної історії Чехії, яке відбувалось у тісній співпраці з «Історичною правдою». Збірка історичних есеїв запрошує до мандрівки чеською історією та знайомства з непересічними постатями чеської культури та політики. Історії про те, як будувалась незалежна Чехословаччина і як намагалась чинити опір воєнній агресії з боку Райху. Розповіді про героїчну операцію «Anthropoid» і комуністичний переворот в Чехословаччині. Занурення в богемний світ чехословацького дисидентства і революційних подій 1989 року. В окремих історіях на тлі чеського ХХ століття постають фігури світового масштабу – Мілош Форман, Мілан Кундера чи Вацлав Гавел: люди, кожен з яких по своєму конфронтував із тоталітарним режимом і опинився в епіцентрі культурного життя. Всі історії написані на основі наукових та архівних джерел та проілюстровані фотографіями з чеських архівів.

Висловлюємо вдячність за підтримку видання книжки:

На обкладинці вміщено фото з Чеського інформаційного агентства (СТК)

УДК 94:323.1(437.3)"19"

ISBN 978-617-8262-31-0

© Радомир Мокрик, 2024
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

Зміст

<i>Передмова</i> (Б. Зілінський)	5
Томаш Гарріг Масарик: Президент-визволитель.....	9
Народження демократії на уламках імперії: незалежність 1918 року	31
Едвард Бенеш.....	45
Зрада напередодні війни: Мюнхенський договір 1938 року	62
Операція «Anthropoid»	84
Лютневий переворот 1948 року	106
Таємниця смерті Яна Масарика	118
Диво в Чигості	138
Мілада Горакова: вбивство за рішенням суду	155
Убивства в Бабицях.....	177
Александр Дубчек і Празька весна	195
Серпень 1968: запрошення до окупації	217
Ян Палах: Смолоскип № 1	228
«Нормалізація» Густава Гусака	242
Чеський «Нобель»: Ярослав Сейферт	255
Мілан Кундера	266
Американська мрія Мілоша Формана	298
«Хартія 77»: на початку був рок-н-ролл.....	318
«Сила безсилив» Вацлава Гавела.....	335
Оксамитова революція	346
<i>Післяслово</i>	361
<i>Список використаної літератури</i>	364

Передмова

Сучасні чеська та українська держави не сусідують одна з одною — між ними розмістилася самостійна Словаччина. Проте можна з упевненістю сказати, що чесько-українські відносини стали добросусідськими. Цьому сприяли деякі історичні події, наприклад, перебування чималої кількості чехів на українській території впродовж ХІХ століття та пізніша за часом присутність українців у Чехії й Моравії, яка суттєво зросла з кінця лютого 2022 року.

Автор книжки, яку ви вирішили прочитати, ставить перед собою важливе завдання: пояснити українським читачам, чим цікава чеська історія ХХ століття як у загальному плані, так і поодинокими своїми епізодами. Прочитавши її, можна зрозуміти українську точку зору на шлях чехів до створення та збереження власної державності. У ній також пояснюються події, які спричинили тимчасову руйнацію чеської державності під час Другої світової війни та внаслідок панування комуністичного режиму.

Таких книжок про Чехію в Україні поки що дуже мало. Причому потрібні не тільки підручники або суто наукові твори, а й видання популярні, автори яких використовують інший підхід та обирають специфічну форму викладу. Книжка добре написаних есе могла б сприяти поширенню знань про чеську історію.

Саме таку збірку історичних есе ви тримаєте в руках. Її підготував молодий український історик Радомир Мокрик. Прізвище цього автора добре знане не тільки в наукових колах. Він провів значну частину своєї молодості й творчого життя саме в Чехії, зокрема в Празі.

Завдяки здобутому досвіду Радомир розпочав у міру своїх сил передавати знання водночас чехам та українцям. Він працював, так би мовити, на двох фронтах. Не всі розуміють, скільки сил і наполегливості вимагає таке подвійне навантаження. Цей науковець відомий кожному посереднику між двома націями, яким треба дати шанс зрозуміти своєрідні проблеми нації-партнера.

Якщо вдається в подробиці, то варто згадати насамперед чеськомовну книгу Мокрика. Ті чехи, які зацікавилися історією України (зокрема після початку російської військової агресії), можуть нині прочитати книгу, яку підготував Радомир разом із директором чеського видавництва «Академія». Чех, який розпитує, та українець, який відповідає й пояснює, вміло підійшли до вимог нинішнього напруженого часу. Та книжка вийшла справді своєчасно. Те саме можна сказати і про це видання, присвячене чеській історії XX століття. Автор пояснив генезу задуму та власний підхід до опрацювання теми в післяслові. А я спробую принагідно згадати про одного з попередників Радомира.

Український історик і просвітянський діяч, призабутий нині Іван Брик (1879–1947) народився в Східній Галичині (так само, як і Радомир), хоча в першій половині XX століття місце його народження входило до складу Польщі. Будучи слухачем львівського (на той час польського) університету, Брик переїхав на початку 1902 року, під час т. зв. сецесії українських студентів, до Праги. Він став вихованцем Карлового університету і був, зокрема, одним із учнів професора Масарика. Вже в той час він писав у чеській пресі про Україну та в українській — про Чехію.

Закінчивши студії, Брик переїхав назад до Львова, де й жив та працював більшу частину свого життя. Досить випадкова зустріч з Чехією і кількарічне перебування на її території позначилися на всій його діяльності. Він намагався поширити знання про чеську історію бодай в галицькій частині недержавної України. Завершенням цих зусиль стала невелика книжка «Боротьба чехів за волю», яку було видано у Львові 1937 року. Невдовзі розпочалася війна, німецько-радянська окупація Галичини й лихоліття для всієї України. Ще до приходу т. зв. «других совєтів» Брик був змушений 1944 року покинути Львів. Помер він у вигнанні в західній частині Австрії.

Сподіваюся, що цей екскурс не був зайвим. Нам треба знати про те, що в минулому знайшлися дослідники, які займалися питаннями, близькими до тематики цієї книжки. Вони в не менш складних умовах долали шлях, який пройшов також автор цієї книжки.

Український інтелігент мав би добре знати історію Чехії — зокрема в зв'язку з тим, яку позицію зайняли ця держава і більшість її населення після нападу Росії на Україну. Ці відомі назагал факти накладають на українців певний обов'язок. Отже, будемо сподіватися на те, що книга Радомира Мокрика знайде чимало читачів, які зацікавляться новітньою історією країни, що надала і, сподіваємося, надаватиме й надалі відчутну допомогу Україні. І ще одне. Хочу побажати авторові, щоб він зміг у майбутньому продовжити в якнайсприятливіших умовах своє дослідження чеської історії та чесько-українських відносин.

Богдан Зілінський

ТОМАШ ҐАРРІГ МАСАРИК: ПРЕЗИДЕНТ-ВИЗВОЛИТЕЛЬ

В аудиторії пражського університету шуміли студенти. Молоді люди відмовлялися спілкуватися зі своїм викладачем — професором філософії Томашем Масариком. Професор писав крейдою на дошці свої звернення, однак у відповідь чув лише свист студентів, які таким чином бойкотували його лекцію. На дітей Масарика нападали дорогою до школи, а дружина Шарлотта стала ціллю насмішок і презирства. Сам Масарик отримав ярлик «зрадника» та «єврейського агента». Надворі був 1900 рік, і в Празі вирувала антисемітська «Гілснеріада». Протягом наступних двадцяти років Томаш Масарик зі «зрадника» перетворився на «батька нації» та «президента-визволителя».

Першого квітня 1899 року неподалік містечка Полна на сході Чехії школярі знайшли тіло дев'ятнадцятирічної Анежки Грузової. В дівчини було перерізане горло, вона померла від втрати крові. Через деякий час у вбивстві звинуватили жителя місцевого єврейського гетто Леопольда Гілснера. Місцеві селяни були переконані, що вбивство мало ритуальний характер: мовляв, єврей Гілснер перерізав горло католицькій дівчині на честь єврейського свята Песах, яке саме наближалось. Антисемітизм не був унікальним явищем на зламі століть в центральній Європі, і судовий процес над Леопольдом Гілснером перетворився на масову антисемітську кампанію в тодішній Австро-Угорській імперії, т. зв. «Гілснеріаду». Мало хто б дозволив собі піти проти всенародного гніву, який охопив чеські землі. Проте один інтелектуал таки знайшовся — професор філософії пражського університету Томаш Масарик.

Професор Масарик мав дві мети: окрім боротьби за справедливість (адже докази проти Гітлера були практично відсутні), для нього було важливим боротися проти «середньовічних упереджень». З характерною для нього раціональністю Масарик не обмежився лише публічними виступами проти антисемітизму. Професор їздив в містечко Полна, оглянув місце злочину, вивчив висновки лікарів та консультувався зі спеціалістами. В результаті власних досліджень Масарик написав статтю про необхідність перегляду справи.

Співвітчизники не оцінили аргументації та закликів Масарика, який у врешті сам став однією з жертв кампанії. Студенти бойкотували його лекції, в газетах публікувалися глузливі статті. Однак справа не обмежилася лише громадським осудом — Масарик та його родина стали жертвами агресивної поведінки суспільства — напади відбувалися як на дітей, так і на його дружину. В Празі поширювалися віршики та пісеньки, в яких люд пропонував шибеницю не лише для Гітлера, а й для самого Масарика. Атмосфера навколо сім'ї професора була вкрай ворожою та небезпечною для життя. На зламі століть Томаш Гарріг Масарик серйозно зважував можливість еміграції до США.

Томаш Гарріг Масарик.
Джерело: Архів Інституту
Масарика в Празі

Спів про Рукописи

Кампанія навколо справи Гітлера не була першим конфліктом Томаша Масарика із суспільною думкою. За десять років до Гітлеріади в Празі вибухнув «спів навколо Рукописів». Чехи, так само як інші народи центральної Європи, проходили етап національного відродження — поширення рідної мови, дослідження фольклору та власної історії ставали основою для розбудови власної ідентичності. Важливим елементом для самоусвідомлення народу було доведення його «суб'єктності»,

творення певної історичної міфології. Джерелом для такої міфології могли б стати письмові пам'ятки, рукописи, які б доводили давнє походження народу та підкреслювали його культурну самобутність. Такі жадані докази та рукописи справді «знайшлися» — ще в другій декаді XIX століття місцеві дослідники знайшли цілу низку документів: *Píseň vyšehradská*, *Rukopis královédvorský*, *Rukopis zelenohorský*, та *Milostná píseň krále Václava*. Ці тексти датувалися дослідниками періодом Середньовіччя і так чи інакше ідеалізували слов'янську історію та спільноту. Інакше кажучи, доводили самобутність чехів, їхню культурну цінність і стали предметом гордості для народу, який саме проходив процес розбудови власної ідентичності.

Попри загальний захват суспільства, в чеському середовищі знайшлася невелика група академічних скептиків, які піддали сумніву оригінальність і достовірність рукописів. Ледь не головну роль серед них відігравав саме викладач празького університету Томаш Масарик. У 1886 році в журналі *Athenaeum*, який виходив під його керівництвом, опублікували статтю Яна Гебауера, в якій автор по полицях розкладав аргументи щодо фальсифікації рукописів. Ще більш різкими були аргументи самого Масарика, які він наводив у своєму післяслові. Масарик мислив раціонально, він аналізував рукописи з точки зору лінгвістики, ба навіть з точки зору хімічного складу паперу та чорнила, використаних для виготовлення фальсифікатів. Фактично він руйнував романтичну легенду, відбирав у власного народу його історію. Таку раціональність в епоху романтизму Масарикові не пробачили. На професора обрушилася лавина критики — багато визначних діячів (до прихильників рукописів належали також «батьки» чеської національної ідеї Франтішек Палацький і Йозеф Юнгманн), академіків та журналістів репутаційно знищували Томаша Масарика:

«Іди до біса, огидний зраднику, і приєднуйся до кого хочеш, зі своєю підлою душею та моральною порожнечею; але не смій більше вживати нашої священної мови й оскверняти її своїм підлим духом та отруєним подихом. Іди, приєднайся до наших ворогів, яким ти служиш, забудь, що ти коли-небудь ходив по чеській землі...»

ДИВО В ЧИГОШТІ

«Я нічого не зробив! Я ж навіть нічого не бачив!» — кричав отець Йозеф Тоуфар. Священник другу ніч сидів у карцері — темному вологому приміщенні в підвалі тюрми. Він два дні не їв, шлунок палав від пересолоного супу, який давали „неслухняним“ арештантам після кількох днів без їжі. Все тіло боліло — сьогодні знову навідувався інспектор Ладіслав Маха і проводив “екзекуції” — вибивав зізнання. Все тіло було в синцях, ноги опухли. Священник навіть не знав, що перебуває в спецвідділі тюрми для католицьких священнослужителів у селі Валдіце. І жити йому залишилося кілька днів.

«Я буду священником!»

Наприкінці 1940-х років отець Йозеф Тоуфар був пересічним священником у чеському селі Чигошть. Працьовитий, відданий своїй справі отець Йозеф навчав дітей, ремонтував церкву, займався доброчинністю. Тоуфар не був яскравим інтелектуалом чи політичним активістом. Він завзято робив свою справу, і кількість його парафіян постійно зростала.

Йозеф Тоуфар добре розумів провінційне життя — він сам походив зі ще меншого села Арнолец, де народився в 1902 році в багатодітній сім'ї. Закінчивши місцеву школу, молодий Йозеф не мав можливості продовжити навчання — батько вимагав, щоб син допомагав йому по господарству. Попри свою пересічність, історія Йозефа Тоуфара мала свою особливість: мрією всього його життя було стати священником. І він виявив неабияку наполегливість для її здійснення. Після смерті батька в 1927 році Йозеф вирішив продовжити навчання, щоб згодом потрапити в семінарію.

Саме тому у віці 26 років він повернувся до навчання — в гімназію, де його однокласниками стали підлітки 11–12 років. У гімназії в місті Німецький Брод (сьогодні — Гавличків Брод) поява такого неординарного студента викликала фурор — однокласники спершу приймали його за вчителя. Проте товариський характер і доброзичливість Тоуфара забезпечили йому популярність та приязнь учнів. Зрештою, через три роки майбутній священник перейшов у гімназію міста Хотемборж, яку успішно закінчив. Далі була Єпископська семінарія в місті Градець-Кралоуе. В 1940 році, у віці 38 років, Йозеф Тоуфар став католицьким священником. Отця Йозефа відправили в містечко Заградка.

«Він робить з громадян віруючих людей!»

«Ось у такому містечку я хотів би колись бути священником!» — говорив Йозеф Тоуфар, ще будучи студентом гімназії. Отця Йозефа зга-

дують як присмного та доброзичливого співрозмовника, хорошого організатора і глибоко віруючу людину. Водночас Тоуфар не мав амбіцій кар'єрного росту. Здавалося, що служіння людям, «дрібна праця» в маленькому містечку — це саме те, чого він у житті прагнув. Отримавши під своє керівництво парафію в містечку Заградка, він узявся до роботи. Протягом кількох років за допомогою Тоуфара було відновлено гімназію в районному центрі (священник вважав освіту вкрай важливою), відремонтовано костел, відновлено місцевий цвинтар, проведено цілу низку благодійних заходів. Тоуфарові вдалося навіть повернути дзвін на дзвіницю свого костелу. Вод-

Отець Йозеф Тоуфар.

Джерело: Архів Мірослава Долежала

Вацлав Гавел і Павел Ландовський, 1977. Джерело: Бібліотека Вацлава Гавела в Празі

242 конверти з текстом «Хартії», які друзі планували розіслати підписантам. Надворі було 6 січня 1977 року, і настав час діяти. Вже незабаром після виїзду з квартири Вацуліка правозахисники зауважили присутність агентів. Дисидентська машина встигла різко загальмувати біля поштової скриньки, в яку Вацлав Гавел похапцем запхав сорок конвертів. Решту надіслати не встигли. На Гімназійній вулиці машину «хартистів» заблокували «Волги» держбезпеки. Ландовський ще встиг клацнути кнопками блокування дверей та обмінятися «оптимістичними» репліками з Гавелом. Майбутній президент мав рацію: боротьба за права людини починалася справді «гарно». Після нетривалого опору всю компанію заарештували.

Поки співробітники держбезпеки ще того ж дня проводили обшуки в помешканнях дисидентів, у найбільших містах Західного світу друкарні вже працювали з текстом «Хартії». Повний її текст одночасно опублікували в *Times*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Corriere della Sera* та *Le Monde*. Звістка про чехословацьку правозахисну ініціативу миттєво

«СИЛА БЕЗСИЛИХ» ВАЦЛАВА ГАВЕЛА

Вацлав Гавел — дисидент, політик, лідер Оксамитової революції і президент країни, який пропагував «аполітичну політику». Однак передусім він письменник і драматург. У певному сенсі Гавел був письменником і режисером навіть власної життєвої історії.

Вацлав Гавел — символ і міф. Міф у позитивному сенсі слова, міф як історія, що свого часу об'єднувала чехів і словаків й до сьогодні об'єднує «гавлістів» у всьому світі. «Міф Вацлава Гавела» — це розповідь про хлопця, який народився в сім'ї міської буржуазії, і його історія була ніби продовженням та історичним містком в епоху «золотого віку Чехословаччини» — першої республіки Т.Г. Масарика.

Міф про успішного драматурга, який у молодому віці зумів досягти успіху вдома і за кордоном. Міф про чоловіка, який прожив своє життя в умовах соціалістичного тоталітаризму, але не зламався і не шукав компромісів із системою. Міф про людину, яка кілька разів була заарештована та ледь не померла у в'язниці за свої переконання. Врешті, міф про дисидента, який переміг тоталітарну систему. Гавел, який очолив Оксамитову революцію, став спершу останнім президентом Чехословаччини, а згодом першим президентом Чехії. Міф про політика, який будував кар'єру на поетичних і ледь не романтичних лозунгах «Жити в правді» та «Правда і любов повинні перемогти брехню та ненависть».

Історія Вацлава Гавела, як і будь-яка життєва історія, без сумніву, значно складніша. Але «міф Гавела» триває. Досі він об'єднує прихильників «аполітичної політики», «життя в правді», активістів, громадянське суспільство — сьогодні, мабуть, більше за межами Чехії, ніж у са-

мій країні. На батьківщині Гавела термін «гавліст» поступово набув ледь не іронічного забарвлення. І все ж таки саме ці люди часто становлять ядро громадянського суспільства.

* * *

Гавел народився в жовтні 1936 року в сім'ї «міської буржуазії», як її згодом називатиме соціалістичний режим. Сім'я Гавелів справді була не простою і не бідною. Батько майбутнього президента — Вацлав М. Гавел — був підприємцем у сфері будівництва, дядько — Мілош Гавел — кінопродюсером та одним із засновників відомих у Празі кіностудій «Баррандов». Дід Гавела по маминій лінії — Гуго Вавречка — був відомим журналістом і дипломатом, а в 1930-ті роки якийсь час міністром пропаганди за президентства Едварда Бенеша.

Родинна атмосфера визначальною мірою впливала на молодого Гавела. Його батько подорожував Америкою, бував у масонських ложах та був особисто знайомий з президентом Масариком. Майбутній драматург зростав в атмосфері інтелектуалізму та відчуття, що ідеї Першої республіки були більш дієвими порівняно зі встановленою в 1948 році «диктатурою пролетаріату». Після комуністичного перевороту родина зазнала утисків: було відібрано значну частину маєтку, а дядька, який намагався емігрувати, заарештовували, проте згодом Мілош Гавел таки успішно покинув межі «соціалістичного табору». Для молодого Вацлава, сім'я якого аж ніяк не підпадала під визначення «пролетарської», це також мало вкрай негативні наслідки: з політичних причин його не прийняли

Вацлав Гавел з сім'єю на зламі 1930–1940-х рр.
Джерело: Бібліотека Вацлава Гавела в Празі

ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ

На 17 листопада 1989 року празькі студенти запланували мітинг. Ця дата не була випадковою: за п'ятдесят років до цих подій, у 1939 році, коли Чехословаччина була окупована нацистською Німеччиною й існувала як Протекторат Богемії та Моравії, в Празі відбувалися студентські демонстрації. Німецька влада не толерувала таких проявів активності, під час демонстрацій було вбито двох людей, частину активістів відправили в концентраційні табори, а 17 листопада дев'ять студентських лідерів були страчені. Цими ж днями німці закрили чеські університети. Символом тодішніх подій став студент-медик Ян Оплетал — одна з жертв нацистських окупантів.

«Візьміть із собою квітку»

Хоча в 1989 році Чехословаччина і досі жила в тоталітарних умовах «диктатури пролетаріату», все ж держава суттєво відрізнялася від своєї попередниці п'ятидесятирічної давнини. Студенти мали право і можливість вшанувати пам'ять Яна Оплетала. Влада дала офіційний дозвіл для студентського мітингу, щоправда, за умови, що мітингарі не збиратимуться на Вацлавській площі в центрі Праги.

Студенти, які традиційно залишалися найактивнішою ланкою чехословацького суспільства, зібралися в п'ятницю після обіду в празькому районі Альбертов. Натовп з п'ятнадцяти тисяч людей вшанував хвилиною мовчання жертв тодішніх подій та наспівував *Gaudeamus igitur*. Не відмовилися студенти і від політичних гасел: тоді вже тривала горбачовська перебудова, тому заклики «Свободу!», «Якеша геть!» і подекуди «Нехай живе Гавел!» не загрожували серйозними наслід-